

Язичницькі старожитності Побужжя в II-V ст. н.е

В статті характеризуються культові пам'ятки (могильники) черняхівської культури Побужжя, як важливе історичне джерело для досліджень духовної культури регіону.

Ключові слова: язичництво, культ, поховальний обряд, могильник, Побужжя.

Хмельницька область має досить густу сітку річок, ставків та водосховищ. Тут налічується близько 300 річок загальною протяжністю близько 10 тис. км. Однак довжиною понад 10 км їх не так багато (понад 120), тому що на території області лежать переважно верхів'я річок Південного Бугу або притоки ще більших річок – Дністра та Горині. Лише 10 річок області мають довжину 100 км.

Південний Буг – єдина значна річка витoki якої у Хмельницькій області. Її басейн займає приблизно 4 тис. км². Долини річок бузького басейну докорінно відрізняються від річок дністровського: вони неглибокі та широкі, з заболоченими днищами і зайняті великими ставами; до долин прилягає розгалужена система балок, але порівняно мало ярів. Подібні особливості мають лише верхів'я приток Дністра.

Південний Буг бере свій початок з невеликого болота поблизу с. Холодець Волочиського району на Верхньобузькій височині і тече майже прямолінійно на схід – південний схід. Південний Буг протікає по території області на протязі 120 км [15, с. 65-72].

Саме регіон Побужжя верхів'я якого лежить на території нашої області, знаходиться в дуже вигідних природо-кліматичних умовах, що приваблював людей селитися тут віддавна. Однак проблема заселення цього краю, як і вивчення коріння язичництва першої половини I тис. н.е.,

в літературі висвітлена недостатньо. Тому вважаємо дослідження витоків духовної культури регіону в дохристиянський період досить актуальним.

Особливе місце серед досліджених могильників в межиріччі Дністра та Південного Бугу належить Ружичанському некрополю. Систематичні археологічні дослідження на черняхівському могильнику біля с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької обл. проводились подільською археологічною експедицією в 1964-1966 рр.

На могильнику досліджено площу біля 900 м², що складає приблизно 60% всієї території, зайнятої Ружичанським некрополем. Всього розкопано 73 поховання, з них 34 трупопокладення, 38 трупоспалень та 1 – кенотаф [4, с. 112].

Більшість трупопокладень орієнтовані головою на північ – деякі на захід. Поховання супроводжувались цілою серією гончарного посуду та окремими ліпними посудинами з жертвною їжею.

Це горщики, миски, глечики та кубки. Найбільш багаті поховання супроводжувалися наборами ювелірних прикрас та предметів побуту: срібні та бронзові арбалетовидні фібули, пряжки, янтарні, скляні, сердолікові бусини різноманітних форм, кістяні гребені.

Поруч з такими захороненнями відкриті поховання без речового інвентаря, що свідчить про існування майнової і соціальної диференціації суспільства [7, с. 228].

Трупоспалення представлені похованнями в урні (2) та ямними (36). Південно-східна половина некрополя пов'язана з трупопокладеннями. В цій частині могильника розташоване поховання-кенотаф, а також жертвні поховання тварини.

В розташуванні окремих трупопокладень простежується стратиграфічне перекривання одного поховання іншим.

Грунтові трупопокладення Ружичанського могильника за обрядом мають багато спільного з іншими некрополями черняхівської культури (Черняхів, Маслово, Косаново, Раковець, Малаєшти та ін.) [16, с. 53-118].

Тут представлені трупопокладення з північною та західною орієнтацією, включаючи і деякі відхилення, пов'язані на думку І.С. Винокура, з порами року. Грунтових могильників із західною орієнтацією значно менше. Більшість поховань з північною орієнтацією супроводжуються значним набором побутових та ритуальних речей. Тут простежуються посипання померлих золою та вугликами від вогню. Трупопокладення із західною орієнтацією на Ружичанському могильнику, як правило, безінвентарні.

Найбільш багатими за інвентарем виявились жіночі поховання. В них знайдені поряд із бронзовими і срібні фібули, значні набори бусин. Крім кераміки та предметів прикрас, в жіночих похованнях зустрічаються і знаряддя праці – прясла, голки. Дитячі поховання зустрічаються з інвентарем і без нього. Цікаво, що в трупопокладеннях Ружичанського могильника трапляються пережитки, пов'язані з обрядом трупоспалення. Це зола, вуглики, які простежуються в поховальних ямах.

В інвентарних трупопокладеннях велике місце серед речей займає посуд. Він призначався для пиття та жертвовної їжі. Зустрічаються поховання, в яких жертвна їжа покладена без посудини. Це частіше за все жертвне м'ясо тварин. Кількість посудин в кожній могилі різна. Шість посудин знаходились в кенотафі [4, с. 125-126].

Під час досліджень трупопокладень, зазвичай, над ними в ямах простежуються фрагменти кераміки, окремі кістки тварин та прошарки золи з вугликами. Це очевидно залишки тризни. Аналогічні деталі спостерігаються і на інших черняхівських могильниках Подніпров'я [18, с. 56], Волині [5, с. 157-158], Побужжя [10, с. 103] та Подністров'я [19, с. 255].

Особливе місце на Ружичанському могильнику належить потривоженим похованням (сім поховань). Кістяки в них, як правило, порушені. Цей обряд, мав магичне значення. Який широко розповсюджений на черняхівських могильниках [18, с. 49-60].

Серед звичайних поховань на Ружичанському могильнику виділяється кенотаф (поховання 12). Тут не було ні скелета, ні залишків кремації померлого. В могильну яму цього символічного поховання покладено посуд з жертвною їжею та питвом [12, с. 4]. Окремі кенотафи відомі і на інших черняхівських могильниках. Таких як Будешти [17, с. 325], та ін. Цікаво відмітити що в носіїв зарубинецької культури – також побутувала традиція спорудження окремих кенотафів на могильниках. На думку І.С. Винокура, вказане символічне захоронення-кенотаф було влаштовано на честь якогось знатного одноплемінника, який загинув на чужині. А традиція спорудження кенотафів на некрополях черняхівських племен мала місцеве коріння [6, с. 152].

Трупоспалення Ружичанського могильника представлені урновими (2) та ямними (36) похованнями. За поховальним ритуалом і урнові і безурнові (ямні) поховання знаходять генетичну підоснову в пам'ятках зарубинецької та пшеворської культур. Ями цих поховань округлої, овальної, рідше – підпрямокутної форми. Крім залишків кремації, у вказаних похованнях інколи трапляється посуд із жертвною їжею. Але зазвичай в похованнях такого типу ніякого супровідного інвентаря не спостерігається. Над кістяком померлого, а інколи і поруч з ним під час розчистки трапляються фрагменти кераміки, кістки тварин, прошарки вугілля та золи. Це, очевидно, залишки тризни, які здійснювались не тільки під час обряду трупопокладення, але й трупоспалення [4, с. 126].

Виявлені на Ружичанському могильнику дві основні групи поховань (трупопокладення і трупоспалення) вважаються розповсюдженим та типовим явищем для більшості черняхівських могильників. Вказана закономірність простежена на більшості черняхівських могильників [14, с.

53]. Биритуалізм став широко розповсюдженим явищем і в інших культурах Європи першої половини I тисячоліття н.е. [4, с. 127].

Внаслідок своєї унікальності ці дані багаторазово використовувалися іншими дослідниками під час аналізів культурно-хронологічної ситуації II-V ст. у лісостеповій і степовій зонах сучасної України та суміжних територій. На сьогодні ружичанські матеріали традиційно вважаються еталоном датування певного періоду розвитку черняхівської культури [9, с. 163].

В 1967 році археологічною експедицією під керівництвом І.С. Винокура, досліджено. могильник черняхівської культури в с. Рідкодуби Хмельницького району. Він знаходиться на корінній терасі одного із струмків (притоки р. Південний-Буг), на місці колишнього колгоспного току [1, с. 140]. З'ясувалось що під час прокладання водостічних труб на території тодішнього колгоспного двору на глибині 1,5 м селяни натрапили на залишки трьох поховань. Дослідниками закладено розвідкову траншею № 1, 1,5x1 м з орієнтацією захід-схід.

В західній частині траншеї на глибині 1,2 м вдалося простежити контури поховальної ями. Подальша розчистка виявила на глибині 1,5 м черняхівське поховання № 1 з орієнтацією північний-захід – південний-схід. Це трупопокладення належало чоловіку. Біля голови похованого знаходився кружальний горщик з канелюрами. В районі ключиці знайдено бронзову арбалетовидну фібулу. Біля шиї знайдено морську раковину.

Поховання № 2 виявлено на глибині 0,7 м в центрі траншеї № 1. Це трупопокладення в ямі овальної форми 0,6 м яка мала в собі кальциновані кістки, вуглики від вогню та золи, а також фрагменти черняхівської кераміки.

Поховання № 3 виявлено на глибині 0,7 м східніше від поховання № 1. Це трупопалення в ямі. Яма округлої форми 0,7 м в якій знаходились

кальциновані кістки, вуглики та зола від вогню, а також фрагменти черняхівської кераміки.

Поховання № 4 виявлено неподалік від поховання № 1 і 3. Це трупопокладення яке розміщене на глибині 1,5 м. Орієнтація поховання – північний-захід – південний-схід. Кістяк належав жінці і лежав у витягнутому положенні. Ліва рука знаходилась над тазовими кістками, права на тазу. Біля голови знайдено срібну римську монету (Антонія Пія). В районі шиї знайдено декілька скляних янтарних бусин. В районі тазу знайдено морську раковину.

За напрямом схід-захід закладено траншею № 2 шириною – 2 м, довжиною – 10 м. В східній частині траншеї на глибині 0,7 м виявлено поховання № 5. Це трупоспалення в ямі. Яма округлої форми мала в собі залишки кремації разом з вугликами та золою від вогню. В ямі знайдені уламки трьохручної вази (чаші). Знайдено морські раковини та уламок скляної бусини.

Поховання № 6-7 виявлено в траншеї № 3. Це трупопокладення в ямах які знаходились на глибині 0,45-0,5 м. Окрім кальцинованих кісток та вугликів із золою тут знайдено фрагменти черняхівської кераміки.

В похованні № 6 знайдено бронзовий скручений дріт. А в похованні № 7 пластинчату арбалетовидну бронзову фібулу.

В західній половині траншеї № 3 на глибині 1,2 м виявлено залишки потривоженого поховання № 8. Кістки скелету лежали не в анатомічному порядку. Супровідний інвентар в цьому захороненні не виявлено.

Поховання № 9 виявлено в західному кінці траншеї № 3 на глибині 1,25 м. Це чоловіче трупопокладення з орієнтацією північ-південь. Кістяк знаходився у витягнутому положенні, ледь схилений на правий бік, руки в районі тазу. Зліва біля плеча виявлено гончарний горщик з ритуальною їжею.

В східній частині траншеї № 4 на глибині 1 м відкрито поховання № 10. Контури ями не простежені. Орієнтація поховання схід-захід. Окремі частини скелету збереглись добре, череп роздушений. В районі тазу на кістці простежено відбиток бронзової підгорівшої пластинки. В районі черепа знайдено декілька уламків черняхівської кераміки. Це поховання належало підлітку [11, с. 1-4].

Дослідники І.С. Винокур та О.М. Приходнюк в своїх працях звертають увагу на особливість поховального обряду некрополя в Рідкодубах, а саме на залишки тризни у вигляді фрагментів кераміки, кісток тварин та птиці, вкраплення золи у верхніх шарах над похованнями. Аналогічна ритуальна особливість простежується під час досліджень в Раковці, Ружичанці та на інших черняхівських могильниках [3, с. 177].

Розкопками в Рідкодубах відкрито 10 черняхівських захоронень, 5 з них належало до трупопокладень і 5 – трупоспалення в ямах. Орієнтація трупопокладень північна та західна з деякими відхиленнями. Одне з трупопокладень цього могильника належить до так званих потривожених поховань. Речовий інвентар Рідкодубівського могильника подібний до матеріалів Ружичанського некрополя [8, с. 115]. На думку І.С. Винокура, вказана деталь поховального обряду могла з'явитися у лісостепових племен II-V ст. н.е. під безпосереднім впливом античної культури Північного Причорномор'я [6, с.148].

Під час археологічної розвідки проведеної М.Й. Ягодзінським протягом 1968-1971 рр. в с. Гнатки Старокостянтинівського району Хмельницької області, виявлено могильник черняхівської культури [14, с. 120]. Могильник знаходиться на південно-східній окраїні села, за греблею нижнього ставу, справа від дороги на с. Ілляшівку. Над самим берегом сучасного ставу. Могильник випадково відкритий жителями села під час викопування глини для будівельних робіт у 1965 р.

Із виявленого матеріалу, у вигляді посуду, гребінців, пряжок, скляних кубків з конічним денцем, могильник датують II ст. н.е.

Кістяк знаходиться на глибині 80-100 м від сучасного рівня ґрунту. Трупопокладення орієнтоване головою на захід, біля голови з правого боку знаходилися керамічні посудини.

Над окремими похованнями, на віддалі 30-40 см від сучасної поверхні ґрунту траплявся шар золи від вогнищ товщиною в 3-4 см. В ньому траплялись рештки обвугленого дерева і дрібні уламки кісток невідомого походження. В одному із поховань яке було за межами могильника, за розповідями місцевих жителів поруч із похованим знайдено рештки коня. Біля похованого знайдено бронзову круглу медаль і масивну пряжку.

Переважна більшість посуду з могильника виготовлена із добре відмудленої глини. Тонкостінний посуд мав гладку поверхню світлосірого кольору, грушевидної форми з добре вираженим денцем оточеним специфічним валиком. Бічні стінки посуду завершувались широкою горловиною із слабо відігнутими вертикальними вінцями. Посуд такого типу мав по три вушка навколо вінця з орнаментом-штампом у вигляді колоска та солярних кругів.

До другого типу посуду відносяться шаровидні горщики із тонкою та витягнутою горловиною. Майже всі горщики без орнаменту. Одна із посудин своєю формою нагадує сферу невеликих розмірів приблизно 0,6 л місткістю. Дно добре виражене, сферична частина посуду має приплюснутий вигляд [13, с. 2-3].

Цікавий сюжет нанесений на горщику з черняхівського поховання в с. Гнатки. У верхній частині горщика є два ряди символічних зображень. У верхньому ряді по сирій глині спеціальним штампом нанесено 7 рослинних символів (очевидно колосків) а між ними 6 солярних знаків. В нижньому ряді є ще 6 солярних знаків. Крім того, тут почергово з солярними подано 7 інших знаків очевидно символів землі. На думку І.С. Винокура суть орнаменту на горщику із Гнатків, полягає в тому щоб

показати взаємозв'язок ідей про сонце, землю та рослинність (в перш чергу злакових рослин) [2, с. 51].

Отже, таким чином досліджені могильники на території Побужжя, свідчать про значний розквіт черняхівської культури регіону, та високий розвиток духовної і матеріальної культури її ранньослов'янського населення.

Cult sights (grave-diggers) of chernyakhivskoy culture of Pobuzhzhya are characterized in the article, as a historical source is important for researches of spiritual culture of region.

Keywords: yazichnictvo, cult, ceremony of burial place, grave-digger, Pobuzhzhya

Примітки:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: «Деснянська правда» 2011. – 176 с.
2. Винокур И.С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен / И.С. Винокур // СА. – 1969. – № 1. – С. 48-61.
3. Винокур И.С. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута / И.С. Винокур, Приходнюк О.М. // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – С. 176-181.
4. Винокур И.С. Ружичанський могильник / И.С. Винокур // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 112-135.
5. Винокур И.С. Раковецкий могильник / И.С. Винокур, М.И. Островский // МИА. – № 139. – М., 1967. – С. 144-159.

6. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
7. Винокур И.С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка / И.С. Винокур // Археологические открытия 1966 года – М., 1967. – С. 228-230.
8. Винокур І.С. Черняхівські могильники в межиріччі Дністра та Південного Бугу / І.С. Винокур // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол. Л.А. Коваленко (відп. ред.) Білецький С.І., Винокур І.С., Гуменюк С.К. та ін.]. – Львів : «Каменярь», 1970. – С. 113-116.
9. Демидко С.Ю. Нові дані щодо Ружичанського могильника / С.Ю. Демидко // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. Редактор) та ін. – Хмельницький, 2012. – С. 163-168.
10. Кравченко Н.М. Косановский могильник / Н.М. Кравченко // МИА. – 1967. – № 139. – С. 77-115.
11. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1967/56. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1967 г. (черняховский могильник с. Ридкодубах, поселение г. Городок)., – 17 с.
12. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1965/30 Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Пламеницкая Е.М., Приходнюк О.Н. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 г., 15 с.
13. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій

№ 1971/52 Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених Ягодзинським Михайлом Йосиповичем протягом 1958-1971 рр., 39 с.

14. Петров В.П. Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1989 г.) / В.П. Петров // МИА. – № 70. – С. 32-60.
15. Природа Хмельницької області / під ред. К.І. Геренчука . – Львів: Вища школа, 1980 – 152 с.
16. Петров В.П. Черняховский могильник / В.П. Петров // МИА. – 1964. – № 116. – С. 53-118.
17. Рикман Э.А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) / Э.А. Рикман // МИА. – 1960. – № 82. – С. 302-328.
18. Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху / Э.А. Сымонович // СА. – 1963. – № 1. – С. 49-60.
19. Федоров Г.Б. Малаештский могильник / Г.Б. Федоров // МИА. – 1960. – № 82. – С. 253-302.